

УДК: 159.922,7

КЕНЖЕ МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ БАЛДАРДАГЫ ЧЫР-ЧАТАКТЫН АЛДЫН АЛУУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Закиров Акимжан

психол.и.к., профессор ОшМУ

ORCID: 0009-0002-0608-8579

Таалайбек кызы Акмөөр

ОшМУ, аспирант

Аннотация. Изилдөөнүн максаты, кенже мектеп окуучуларын инсан катары калыптандырууда негизги тоскоолдуктардын бири болуп чыр-чатак (конфлик) илимден белгилүү. Айрыкча кенже мектеп окуучуларынын инсандыгын өнүктүрүүдөгү эң маанилүү чөйрөсү – тентуштар коому болуп саналат. Ошондуктан балдарды чыр-чатаксыз өнүктүрүү, алардын алдын алуу же чечүү боюнча белгилүү иш-чараларды көрүү зарылчылыгы келип чыгууда. Макалада ушул проблеманы туура чечип, бала менен коомдун, чоңдор, тарбиячы - педагогдор жана өз тентуштар менен болгон мамилелерди уюштурууда чыр-чатакты төмөндөтүп, алдын алуу иш чаралардын моделин түзүүгө сунуштар берилди. Ушул багыттагы жумушту уюштуруудагы теориялык маалыматар, балдардын бир-бирине болгон мамилелердин маселесин кеңири изилденип, балдардагы чыр-чатак концепциясынын маңызы - негизги предмет катары группа жана алардын максаттын канааттандыруучу тарбиялоонун объектиси боло тургандыгы негизделди. Ошол учурда балдардын өз ара мамилесинин структурасы жана мамилелер системасынын өзгөрүү абалдары экспериментте аныкталды. Бул багыттагы изилдөөлөрдөн, балдардын биримдүүлүк мамилелерин аныктап, алардын мазмунуна таасир этүүчү факторлордун мазмуну анализге алынып, алар теориялар жана эксперименталдык изилдөөлөр менен бышыкталды.

Түйүндүү сөздөр. Өз-ара мамиле, чыр-чатак (конфликт), педагог, тарбиячы, жүрүм-турум, баалуулук, трансформация, система, концепциясынын маңызы, чыр-чатактын деңгээли.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОФИЛАКТИКИ КОНФЛИКТОВ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Закиров Акимжан

Кан. психол.н., профессор ОшМУ

ORCID: 0009-0002-0608-8579

Таалайбек кызы Акмөөр

ОшГУ, аспирант.

Аннотация. Цель исследования заключается в том, что конфликт известен из науки как одно из основных препятствий для формирования школьников как личности. Важнейшей областью развития личности, особенно младших школьников, является общество – сверстников. Поэтому возникает необходимость в том, чтобы дети развивались без конфликтов и чтобы принимались определенные меры по их предотвращению или решению.

В статье представлены теоретические и экспериментальные исследования по правильному решению данной проблемы и созданию модели профилактических рабочих полос, которые снижают конфликтность в организации отношений ребенка и общества, взрослых, воспитателя - педагогов и собственных сверстников. Теоретическая информация в этой области и сущность детских конфликтов у детей будет расширена, и сущность концепции детей станет ключевым предметом, и их цель станет объектом удовлетворения. В то время изменения в системе структуры и взаимосвязи детей были определены экспериментальной системой. Исследования в этой области определяют единство детей, содержание факторов, влияющих на их норма поведения, проанализировало содержание теорий и экспериментальных исследований.

Ключевые слова. самоотношение, конфликт, педагог, воспитатель, поведение, ценность, трансформация, система, сущность понятия, уровень конфликта.

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF CONFLICT PREVENTION IN CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE

Zakirov Akimzhan

Kan. Psychological Sciences, Professor OshMU

ORCID: 0009-0002-0608-8579

Taalaibek kyzy Akmoor

Osh State University, graduate student

Annotation. The purpose of the study is that the conflict is known from science as one of the main obstacles to the formation of schoolchildren as a person. The most important area of personality development, especially younger schoolchildren, is a society - peers. Therefore, there is a need for children to develop without conflicts and that certain measures are taken to prevent them or decision. The article presents theoretical and expert studies on the correct solution to this problem and the creation of a model of preventive working lanes that reduce the conflict in the organization of relations of the child and society, adults, educators - teachers and their own peers. Theoretical information in this area and the essence of children's conflicts in children will be expanded, and the essence of the concept of children will become a key subject, and their goal will become the object of satisfaction. At that time, changes in the structure of the structure and interconnection of children were determined by the experimental system. Studies in this area determine the unity of children, the content of factors affecting their norm of behavior analyzed the content of theories and experimental studies.

Key words. Self -renewal, conflict, teacher, teacher, behavior, value, transformation, system, essence of concept, level of conflict.

Киришүү. Мектеп жашындагы балдарды инсан катары калыптандыруу -да негизги тоскоолдуктардын бири болуп чыр-чатак (конфлик) илимден белгилүү. Айрыкча кенже мектеп окуучуларынын инсандыгын өнүктүрүүнүн эң маанилүү чөйрөсү – теңтуштар коому болуп саналат. Ошондуктан балдар коомун чыр-чатаксыз өнүктөөрү, алардын алдын алуу же чечүү боюнча белгилүү чараларды көрүү зарылчылыгы келип чыгууда. Азыркы күндө ушул проблеманы туура чечүү багытында изилдөөлөр жүргүзүлүп, алардын алдын алып, жакшыртуу максатында, бир катар окумуштуулар теорияларды, башкаруу эрежелерди жаратып келүүдө. Мындай окумуштуулардын катарына Я.Л. Коломинский, Б.П. Жизневский, Н.Н. Обозов, А.В. Петировский ж.б. кошууга болот.

Балдар төрөлгөндөн баштап адам чөйрөсүндө жашап, ар кандай мамилелерге катышышат. Кенже мектеп жаштагы балдар – адамдын инсан катары калыптанышынын кыска, бирок абдан маанилүү этабында жашашат. Мында балдар айлана-чөйрөнү таанып, адамдарга болгон мамилеси калыптана баштайт. Ал эми адамдарга болгон мамилеси, чоңдорго жана өз теңтуштарына карата кандай мамиле түзүү керектигин үйрөнөт. Андан кийин, инсан катары өнүгүүсүнүн негизин алгачкы байланыштарынан алынган оң жана терс тажрыйбадан түзүлөт. Балдардын мамилелери - бул атайын бир группа мүчөлөрүнүн арасындагы тандап алынган, аң-сезимдүү жана эмоционалдуу сезимдерди камтыган, салыштырмалуу туруктуу системага ээ болгон көп түрдүү мамилелер аркылуу пайда болот. [8,76 - б.]. Бул мамилелер адамдардын аракети жана өз ара мамилесинен айкын көрүнөт, алар өзүнчө чоң реалдуулук - ка ээ болушат. Мындай изилдөө жыйынтыктарды, 1960-1970-жылдан бери изилдешип келе жаткан, орус психологдору (Я.Л. Коломинский, Б.П. Жизневский, Т.А. Репина ж.б.) изилдөө жыйынтыктардан кеңири байкоого болот. Кийинки окумуштуулар, анын ичинде орустун психологу А.В. Петровский, балдардын бир-бирине болгон мамилелердин маселесин кеңири изилдеп, балдардагы чыр-чатак концепциясынын маңызы - негизги предмет катары группа жана алардын максаттын канааттандыруучу тарбялоонун объектиси аркылуу аткарууну белгилеген. Ошол учурда балдардын өз ара мамилесинин структурасы жана мамилелер системасы өзгөртөт-дейт. Бул көз караштан караганда, балдардын биримдүүлүгү мамилелерди аныктап, алардын мазмунуна таасир этээрин түшүнүүгө болот [7].

Ошондой эле дагы бир психолог, В.В. Абраменкова өзүнүн изилдөөсүдө, балдардын бири-

бири менен болгон мамилелерин талдап чыккан. Анын тажрыйбасында биргеликте иштөө, балдар арасында топтук эмоционалдык идентификациянын пайда болушуна көмөктөшөрүн көрсөткөн. Бул феномен адамдык мамилелерди чагылдырат, бирок ал балдар үчүн жети-сегиз жашта гана пайда болот. Демек, кенже мектеп куракта бул феномен гумандуу мамилени өнүктүрүүнүн негизги фактору боло тургандыгын айта алабыз. В.В.Абраменкова өзүнүн изилдөөсүндө, балардын өз-ара аракети менен болгон мамилелердин үч деңгээлин бөлүп көрсөткөн:

- Функционалдык ролдук деңгээли – аталган маданияттагы белгилүү нормаларда чагылдырылат жана социалдык же оюн ролдорун аткарууда ишке ашырылат;

- Эмоционалдык баалоочу деңгээли – тандап алынган мамилелерде байкалуучу процесс;

- Жеке маанидеги деңгээли – бул бир субъектинин мотивациясы башкалар үчүн жеке мааниге ээ болушу [1].

Ушул эле факторлорду орустин дагы бир психологу М.И. Лисининдин көз карашында, балдардын жүрүм-туруму өз ара байланыштын натыйжасында калыптанган продукт катары каралат. Бул ыкмада байланыш, атайын коммуникативдик иш-аракет катары каралып, ал өз ара мамилелерди калыптандырууга багытталган. Мамилелер байланыштын продуктусу жана өз ара аракеттенүүнүн башталышы деп белгиленет [5]. Изилдөөлөрдө көрсөткөндөй, балдар болжол менен жети жашка келгенде, өз теңтушу менен сүйлөшүү үчүн чоңдордон артык адамга айланат. Алар, эки баланын ортосундагы сүйлөшүү өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат: коммуникативдик иш-аракеттердин байлыгы, эмоционалдык жыштык, стандартсыздык жана чектелбегендик, ошондой эле, бир теңтушунун таасирине сезгич эместик жана биринчи аракеттердин башка тарапка караганда көбүрөөк болушу балардын ортосундагы чыр-чатакты жаратып тура тургандыгын белгилеген.

Балдардагы чыр-чатакты төмөндөтүүдө балдарга тарбия берип жаткан педагогдордун дагы ролу чоң. Бул туурасында улук окутуучу Г.А. Ахмедова өз макаласында “Педагог, өз ишмердигинде окуучулар менен жүргүзүлүүчү ишмердүүлүктүн методдорун, принциптерин, формаларын жандандыруу менен өзүнүн окуучуларга карата кеңпейилдүүлүк, талапкерлик мамилесин ишке ашырбаса, балдар коллективинде оптимизмдин, кызматташунун жана жолдошчулуктун маанайын түзбөсө, ар бир мектеп окуучусунда өз күчүнө ишенүү сезими пайда кылбаса, андай иштин методдору, принциптери, формалары натыйжасыз болуп кала берет” [2,15 б.] - деп жазуу менен балдардагы ички психикалык чыр-чатактын өзгөчө маанисин түшүнүүгө болот.

Талкуунун жыйынтыктары: Кенже мектеп куракта балдардын бир-бири менен болгон мамилелеринин маселеси актуалдуу, анткени айрым терс жана бузулуучу көрүнүштөр ушул жаш куракта эле башталат. Балдардын бири-бири менен болгон сүйлөшүүлөрүндө, бирин-бири түшүнүү жана жалпы максатка жетүү үчүн жеке каалоодон баш тарта билүү керектиктер калыптанат. Бирок кенже мектеп куракта, балдар өзүнүн ички дүйнөсүн жеткиликтүү түшүнбөгөндүктөн, башкалардын эмне сезгенин түшүнүшпөйт. Аларда башка балдардын ички дүйнөсү, каалоолору жана кызыкчылыктары мааниге ээ эмес, ошондуктан көп учурда алардын ортосунда кагылышуулар ушул планда пайда болуп турат. “Чыр-чатак (конфликт)” терминологиясы латин тилинен келип чыгып “conflictus” - “кагылышуу” – дегенди төшөндөрөт. Ал эми А.Г. Здравомыслов “конфликтти” адамдардын социалдык өз ара аракеттенүүсүнүн маанилүү жагы катары карайт. Анын көз карашы боюнча, конфликт – бул биргелешкен аракеттин катышуучуларынын ортосундагы мамилелердин бир түрү экендигин мүнөздөгөн [3,5 б.]. Ушундай эле конфликтин лингвистикадагы көрүнүшүнүн элементтерин улук окутуучу К.О. Надирбаева мындай сүрөттөйт “Иреңи жыгачтай купкуу, сакалы сербейинки, колдорун калтырак баскан абалычы? Адамдын күйүткө түшкөн учурун мыкты салыштыруулар аркылуу бергенин өз сөздөрү менен түшүнүктүү айтып бере алышпады. Демек, бизде абдан чоң көйгөй бар - ал балдардын өз эне тилинде жеке пикирин чаржайыт кылбай, так, ырааттуу айтып берүү жөндөмдүүлүгүнө ээ эмес”-деп жазат [6,181б.]. Мындан айтууга болот, балдардагы чыр-чатактын алдын алууда аларга берилген акыл-насаат, тарбия, алардын инсандык сапаттарын калыптандыруу, психологиянын баарлашуу теориясындагы

“интроактивдүү (мимика, жес, фанто мимика, өң түстүн вражениясы)” мамлеге жараша боло тургандыгын дагы белгилөгө болот.

Конфликттердин аныктамаларын талдоодо көрсөткөндөй, конфликт социалдык мүнөзгө ээ болгондуктан, жогорку теорияларга, эрежелерге жана аныктамаларга таянуу менен, кенже мектеп жашындагы балдарга бир катар социалдык мүнөзгө ээ болгон эксперименталдык изилдөөлөрдү жүргүзүү аркылуу, балдардын азыркы учурдагы чыр-чатагынын деңгээлдерин аныктоого аракеттерди жасадык.

Эксперименталдык изилдөө Ош обласына караштуу, Кара-суу районундагы «Кайракач негизги» мектебинин кенже мектеп курагындагы балдарга жүргүзүлдү.

Бул эксперименталдык иштин гипотезасы катары изилденип жаткан балдардагы чыр-чатактын алдын алуу натыйжалуу болот, эгерде:

–балдар менен иштөөдө биримдикти жана кызматташтыкты өнүктүрүүгө багытталган сюжеттик жана ролдук оюндарды колдонуу;

–балдардын чыр-чатактарын алдын алуу процессине мугалимдерди аркылуу чыр-чатакты – баяндоо, калыптандыруу, жыйынтыктоо, алардын ар бирин белгилүү ыкмалардын жардамында башкарууга жетишүү;

– баяндоо стадиясында кенже мектеп курактагы балдардын конфликттик жүрүм-турумунун баштапкы деңгээлин диагностикаланып, балдардын ортосундагы чыр-чатакка таасир этүүчү статус структурасы тааный билүү. Изилдөөнүн айрым ыкмалары балдар арасындагы чыр-чатакка таасир этүүчү педагогикалык-психологиялык өзгөчөлүктөрдү жана себептерди аныктоого мүмкүндүк берди, алар балдардын чыр-чатактарынын алдын алуу үчүн шарттарды ишке ашырууда педагогдор эске алынууга тийиш.

Кенже мектеп курактагы 7-8 жаштагы балдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык келген кээ бир ыкмалардын сыпаттамасына токтололу. Методиканын максаты: "Кеменин капитаны" (А.А. Рахмановдун методду колдонулду). Изилдөө жеке сүйлөшүү аркылуу жүрүзүлдү. Аны үчүн балага кеменин сүрөтү көрсөтүлүп, төмөнкүдөй суроолор берилди:

- Эгер сен кеменин капитаны болсоң, өз тобунун жигиттеринин кимиси узак сапарга аттанганда жардамчы боло алат эле?
- Кемеге кимди конок катары чакырасың?
- Сууда сүзүүдө кимди ээрчитмек эмесиң?
- Жээкте дагы кимди калтырат элең ?

л сыяктуу суроолор аркылуу изилдө жүргүзүлдү.

Маселени

чечүү боюнча сунуштар: Жыйынтыктап айтканда, биз эксперименталдык топтогу жана контролдук топтогу жыйынтыктарды салыштырдык. Эксперименталдык изилдөөдө чыр-чатакты мүнөздөгөн сүрөттөр көрсөтүлдү. Изилдөө көрсөткөндөй, эки топто тең диагноздун натыйжалары такыр айырмаланбайт: кенже мектеп курактагы балдардын эксперименталдык тобунда, ошондой эле контролдук топто статусу бар балдар басымдуулук кылат – артыкчылыктуу жана четке кагылганы аз санда болду. Изилдөөдө суроолор балдарга өзгөчө

кыйынчылык жараткан жок. Диагр. №1.

Алар " бир кемеде сүзүүнү "каалаган жана каалабаган теңтуштарынын эки-үч атын ишенимдүү аташты социометрикалык статусун аныктоо боюнча анализ берилди (Социометрия ыкмасы боюнча).

Экинчи учурда, кенже мектеп балдарга билим берүү мекемелериндеги балдардын күнүмдүк турмушундагы жагдайлардын төрт сүрөтү баладарга сунушталды:

- Балдардын тобу, өз теңтуштарын оюнга кабыл алышпайт.
- Кыз башка кыздын куурчагын сындырды.
- Бала кыздын оюнчугун сурабай туруп алды.
- Бала балдардын блокторуна курулушту талкалайт.

Балдар сүрөттөгү чыр-чатакты түшүнүп, таарынган каармандын ордунда эмне кыларын айтып бериши керек. Чыр-чатактуу кырдаалга карата баланын мамилесин баалоо критерийлери катары бул кырдаалга баланын жооп берүү ыкмасы саналат:

- конфликттик кырдаалдан качуу ("Таарынам");



- конфликттик кырдаалды агрессивдүү чечүү ("кууп чыгуу", "сабоо");
 - конфликттик кырдаалга оозеки жооп берүү ("андай болбойт деп айтам");
 - экран конфликттик кырдаалды чечүүнүн жемиштүү жолу ("мен жаңы үй курам").
- Төрт жооптун жарымынан көбү агрессивдүү болгон учурларда, бала агрессивдүүлүккө жакын деп айтууга болот. Эгерде балдардын көпчүлүк жооптору жемиштүү же оозеки чечимге ээ болсо, анда баланын теңтушуна болгон мамилесинин бакубат, конфликтсиз мүнөзү жөнүндө айтууга болот. Бул методиканын натыйжалары 2-сүрөттө көрсөтүлгөн.

Диаграмма 2.

"Сүрөтө" методикасын аткаруунун жыйынтыктарын талдоо контролдук топтогу балдар чондорго арызданып, конфликттик кырдаалдан (30%) чыгып кетүү же конфликтти



агрессивдүү чечүү (40%) оңой экенин көрсөттү. Көпчүлүк балдар ушундай кылышты. Текшерилген топтогу балдардын 30% гана компромисске барышкан: 10% оозеки реакция менен жана 20% жемиштүү ыкманы колдонуу менен.

Эксперименталдык топтун жыйынтыктары конфликттик кырдаал пайда болгондо кырдаалдын оптималдуу чечимин издөө 25% колдонулат деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет: оозеки реакция – 15%, жемиштүү ыкма – 10%. Ошондой эле контролдук топто, эксперименталдык балдар агрессивдүү жүрүм-туруму (35%) аркылуу чыр-чатакты чечүүнүн көп пайызын көрсөттү. Чыр-чатакты болтурбоого келсек, бул чечимди балдардын 40% тандаган. Бул топто конфликттик кырдаалдан чыгуунун дал ушул ыкмасы басымдуулук кылат. Сүрөттө көрүнүп тургандай, эки топто тең баштапкы диагноздун натыйжалары такыр айырмаланбайт. Эксперименталдык топто, кенже мектеп курактагы балдарда, чыр-чатактуу кырдаалдарга карата качуу жана агрессия позициясы бар балдар басымдуулук кылат.

"Кеменин капитаны" жана "сүрөттөр" методикасынын жыйынтык-тарын жалпылоо жана критерий-деңгээл шкаласына таянуу менен, биз аныктоочу этапта кенже мектеп курактагы балдардын конфликттик жүрүм-турумунун орточо деңгээли мүнөздүү деген тыянак чыгарууга болот. Ортоңку балдар артыкчылыктуу же обочолонгон статусу менен мүнөздөлдү. Я. Л. Коломинский жана Б.П. Жизневскийлердин чыр-чатакты сунуш кылган классификацияга таянуу менен чыр-чатактардын келип чыгуу себептери катары төмөнкүдөй бөлүндү [4].

Таблица 1.

Оюн иш-аракеттериндеги чыр-чатактардын себептери

№ п.п	Чыр-чатактын себептери	%
1	Оюнду бузуу	5
2	Жалпы теманы тандоо	4
3	Оюндун катышуучуларынын курамын тандоодо	9
4	Ролдордон улам	32
5	Оюнчуктар үчүн	9
6	Оюндун сюжети боюнча	9
7	Оюн аракеттеринин тууралыгы боюнча	23

Кенже мектеп курактагы балдар менен жүргүзүлгөн изилдөөлөрдөн жана алынган натыйжалардан улам психологиялык-педагогикалык шарттарды ишке ашыруунун зарылдыгы

жөнүндө тыянак чыгарууда педагог-тарбиячыларга төмөнкүлөрдү сунуштайбыз.

Кортунду

- Педагог-тарбиячылар "чыр-чатак (конфликт)" терминин кандайдыр бир биргелешкен иш-аракеттердин жүрүшүндө пайда болгон карама-каршылык катары түшүнүшүнү. Белгилей кетсек, изилдөөгө таянсак балдарда чыр-чатактар көбүнчө оюн иш-аракеттеринде көп болоорун;

- Педагогдордун балдар ортосундагы чыр-чатактарды чечүүнүн эң кеңири таралган жолу-бул аргументтерди колдонуу, башкача айтканда, балдар өз дооматтарын түшүндүрүүгө, актоого же атаандаштарынын дооматтарынын туура эместигин көрсөтүүгө аракет кылган сөздөрдү эске алып аларды баалоону;

- Топтун тарбиячылары - бул курактагы балдарда чыр-чатактар көбүнчө ролдордон жана оюн-зоок иш-аракеттеринин тууралыгынан келип чыгарын билиши керектигин белгиледик. Конфликттерди алдын алуунун эң кеңири таралган ыкмасы-жүрүм-турум нормалары, балдардын биримдигинин маанилүүлүгү, достук жөнүндө маалыматты, билимди балдарга ангеме аркылу жеткирүүнү сунуштайбыз (сүйлөшүү ыкмасы аркылуу).

Эгерде педагогдор жогорку теорияларга, фактыларга таяна турган болсо, балдардын чыр-чатак маселелерине жакшы багыт алышат, алардын пайда болуу себептерин билишет, Бирок азыркы учурда конфликттик кырдаалдарды алдын алуу боюнча иш системалуу түрдө эмес, стихиялуу жана көп учурда жүргүзүлбөйт. Ошентип, критерий-деңгээл шкаласына таянып, тарбиячы-педагогдор азыркы учурда чыр-чатактын алдын алууда орто деңгээлде деп жыйынтык чыгарууга болот.

Колдонулган адабияттар

1. Абраменкова, В.В. Социальная психология детства: учеб. пособие / В.В. Абраменкова. – М.: ПЕР СЭ, 2008. – 431 с.
2. Ахмедова Г.А. Инсанга багыттап окутуу шартындагы педагогдун ишмердүүлүгү журналы. // ОшМПУнун жарчысы, илимий-усулдук Ош: 2022-ж. №1(19). 13-17 беттер.
3. Кашапов, М.М. Теория и практика решения конфликтных ситуаций / М.М. Кашапов. – М.: Ремдер, 2003. – 183 с.
4. Коломинский, Я.Л. Социально-психологический анализ конфликтов между детьми в игровой деятельности / Я.Л. Коломинский, Б.П. Жизневский // Вопросы психологии. – 2009. – №2. – 35-42 с.
5. Лисина, М.И. Общение, личность и психика ребенка / под ред. А. Г. Рузская. – М.: Институт практической психологии. – 2007. – 384 с.
6. Надирбаева К.О. Эне тилибиздин сөз берметтери (коннотациясы) Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романынын негизинде // ОшМПУнун жарчысы, илимий-усулдук Ош: 2022-ж. №1(19). 13-17 беттер.
7. Межличностные отношения ребенка от рождения до семи лет / под ред. Е.О. Смирновой. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2001. – 240 с.
8. Обозов, Н.Н. Психология межличностных отношений / Н.Н. Обозов. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 192 с.